

## МАХМҰТ ҚАПҚАРИ СӨЗДІГІНДЕГІ ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ БЕРІЛУІ

Соңғы 20-30 жыл көлемінде лингвистикадағы секілді, лингводидактика да сөйлеу өрекетіндегі, коммуникациялық актідегі тілдік бірліктерді қолданумен байланысты барлық бағыттардың өзектілігі артып келеді. Аталған мәселе А.В.Бондарконың жетекшілігімен ұйымдастырылған ғылыми мектептің функционалды грамматикасында, Г.А.Золотова-

ның коммуникативтік синтаксисінде, прагматикалық лингвистикада, тілдерді оқытудағы коммуникативтілікке бағытталған әдістемеде өртүрлі аспектіде қарастырылды.

Қазіргі кезде лексикография саласында накты адресат-қолданушыларға арналған сөздіктерді құрастыру, сөздік мақаласына белгілі бір коммуника-

тивтік интенцияны жүзеге асыру мақсатындағы коммуникативтік контекст бірлігін қолдану жөніндегі мәлімет енгізу мәселелері белсенді түрде талқылануда. Мәселен, екі тілді сөздіктің макро-және микрокұрылымын қарастырудың теориялық мәселелеріне арналған М.Ш.Мұсатаеваның ғылыми зерттеуінде былай делінген: «Қоғамның әртүрлі сипаттағы лексикографиялық өнімдерге деген сұранысының өсуі, нақты әлеуметтік сөздіктердің қалыптасуы түрлі коммуникативтік бағыттағы қостілді сөздіктердің корпусын жасаудың қажеттілігін көрсетіп отыр» [1].

Ежелгі дәуір лингвистикасымен, соның ішінде сан ғасырлар бұрын жазылған сөздіктермен танысу алғашқы тілші ғалымдардың сөйлеу әрекетіндегі тілдік бірліктердің қолдануына деген қызығушылығының ерекше болғандығынан хабар береді. Бұған XI ғ. жазылған Махмұт Қашқаридің белгілі «Диуани лұғат-ит-түрік» атты сөздігіндегі паремиологиялық бірліктердің берілуі дәлел бола алады.

Махмұт Қашқаридің сөздігін қазақ тіліне аударып, алғысөзі мен ғылыми түсініктерін жазған Асқар Егеубай Махмұт Қашқаридің еңбегін «Бүкіл түрік тілдеріне ортақ тілтану энциклопедиясы» деп сипаттап, «түрік тілдес халықтардың қай-қайсысының да ұлттық тіл біліміне кіріспе қадамдары ежелгі руна жазуларымен қатар, арнайы ғылыми сипаты қанық осынау үш томдық «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегінен басталуы тиіс» дейді [2].

Сөздіктің материалын қалай жинақтап, қандай нәрсеге көніл бөлгенін М.Қашқаридің еңбегінің бас жағында былай дейді: «Сонымен, мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең өдемі өңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгілерінен, ежелгі асыл тайпаларынан да соғыс ісінде мықты найзағарлерінен болғандығынан, олардың шаһарлары мен сахараасын бастан-ақ аралап шықтым. Түрік, түркімен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым. Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды пайықтап білу үшін істедім. Сонымен олардың әрқайсысының тілі менің көнілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, өбден тәртіпке келтіріп, жүйелеп шықтым». [3].

Сөздіктің көп ерекшеліктерінің бірі – сөздің мәтіндік қолданысын әртүрлі формада беру. Осыған байланысты ұлы ғұлама былай деп жазылты: «Мен бұл кітапты хикмет сөздер, сежілер (үйқасты сөздер), мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, режез (қаһармандық, батырлық жырлардан үзінді) және несір

(көркем қарасөз) секілді әдеби сөздермен безендіріп, мақсұс өліппесі ретімен түзіп шықтым:

...Түрік халықтарының көрген-білгендерін толғайтын ақын мен жыраулардан, қайғылы да қуанышты құндерде шыққан мағынасы терең мақал-мәтелдерден мысалдар келтірдім, енді мұны пайдаланғандар кейінгілерге, олар өзінен кейінгілерге жеткізсін» [4].

Зерттеушілердің көрсеткеніндей, Махмұт Қашқаридің сөздігінде 242 шумақ өлең, жыр, 200-ден астам даналық сөз бен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер сөздікке енген тілдік бірліктердің қолданысын ашу үшін келтірілген және де өр мақал-мәтелдің мағынасы ашылып көрсетілген. Мысалы: «тау арқанмен иілмес, теңіз қайықпен бөгелмес». Бұл мақал үлкен іске арзымайтын себеппен кедергі жасай алмайсын деген мағынада қолданылады (1т. 131-б.).

«Шарық болса, адам аяғы ойылмас (ауырмас), тоқым болса, ат жауыр болмас». Бұл мақал істің ығын, ретін тап дегенді білдіреді (1. 135-б.).

«Арқасыз батыр шерік бұза алмас», яғни арқа сүйейтін, жәрдемші күші, адамы жоқ батыр жаудың шебін бұза алмайды (1. 157-б.).

Жоғарыда келтірілген мысалдарда мақалдың түпкі мағынасы ашып көрсетіледі. Келесі бір топта мақал-мәтелдің мағынасы ғана ашылмай, оның қандай коммуникативтік қолданылатынын келтірген. Мысалы: «Итке үят кірсе, ұлтан жемес». Бұл мақал ар-ұятын сактауға шакырып, адамды жайсыз істерден қайтару, сактандыру мақсатында айтылады (1 т., 146-б.).

«Бойдаққа елу шынтақ бөзден штан тігілмес». Өйткені, оған бөгде адам ақыл беріп, жаны ашымайды. Бұл мақал үренуді мензейді. [1 т., 147-б.].

«Ерсіреген ерге тимес, асып-өбдіреген (ұшқалак) үйге жетпес». Ерге шықсам деп алып-ұшқан бұзылған қатын ерге тие алмайды, өйткені ұшқалактықтан қажетті шарттарды, жағдайларды есепке алмайды. Дәл сол секілді жанұшырып сасқалақтаған адам да үйге жете алмайды. Бұл мақал сасып өбдіремеуге, сабыр-парасатқа шакырғанда айтылады. [1 т., 135-б.].

«Арпасыз ат қыр аса алмас, арқасыз (тірексіз) алып шерік бастай алмас». Бұл мақал өр істе өзара жәрдемдесуге, көмек көрсетуге мензеп айтылған [1 т., 153-б.].

«Мұздан су тамар». Бұл мақал мінез-құлқы атасының мінез-құлқына ұқсайтындарға қаратып айтылған. [3 т., с.176].

Енді келесі мақал-мәтелдерді келтіргенде, М.Қашқаридің оларды қандай жағдайда қандай адамдарға қаратып айтылатынын көрсетеді. Мысалы: «Қазан ай-

тар: тубім алтын, шөміш айтар: мен қайдамын». Өзінің кім екендігін білетіндер алдында мақтанған кісіге қаратып айтылады. [1 т., 81-б.]

«Тұлкі өз ішіне үрсе, қотыр болар». Бұл мақал өз елін, өз ұрқын және өз шахарын жамандаушыларға айтылған [1 т. 8-б.].

«Жылан өзінің иректігін білмес, түйе мойнын ирек дейді». Бұл мақал өз мінін көрмей, басқанын мінін тергіш ғайбатшыларға тәлім үшін айтылады [lt., 156-б.].

Арасында Махмұт Қашқари мақал-мәтелді кімнің атынан, қандай жағдайда, қандай коммуникативтік мақсатпен қолданатынын ашық көрсетеді. Мысалы: «От тұтінсіз болмас, жігіт жазықсыз болмас». Жігіттер жазықты болып қалса, күнөлі іс істеп қалса, осы сөзben акталады, құзыр сұралағы [3-т., 27-б.]. Мұнда М. Қашқари кім осы мақалды қолданады (жігіттер), қандай жағдайда (жазықты болғанда), қандай мақсатпен (акталу, құзыр сұрау) пайдаланатынын көрсетеді. Және де осы мысалда мақал-мәтелдердің мәтінде, сөйлесімде атқаратын қызметінің бір түрі дәлел ретінде қолданысы анықталады.

Тілдік қарым-қатынаста сөйлеуші өз ойын дәлелдеу үшін, тындаушыға өсер етіп мақал-мәтелдерді көлтіреді, себебі мақал-мәтелдер (паремиялар) халық даналығынын, өмір көзқарасының, өмірлік тәжірибелінің нәтижесі болғандықтан, мұндай дәлел-аргументтің беделі өте жоғары болады. Кез келген дауқайшылық, келіспеушілік кезінде сол жағдаятқа

байланысты орынды келтірілген мақал-мәтел күмөн келтірмейтін дәлел ретінде белгілі шешім қабылдауға негіз бола алады.

Махмұт Қашқари мақал-мәтелдердің негізі денотативті мағынасын ашып, өрі қарай адамға байланысты мақал-мәтелдің ауыспалы (коннотативті) мағынасын көлтіреді. Мысалы: «Тұнде жүріп, күндіз сүйінер, кішіде үйленіп, ұлғайғанда сүйінер» (Тұнде жортқан адам күндіз сүйінеді, өйткені, күндіз түнімен жүрген жолдың шамасын көріп қуанады, сүйінеді). Жастай ерте үйленген адам есейгенде, қартайғанда сүйініп, рахатын көреді, өйткені ерте бала сүйіп, балалары тез жетіліп, үрпағының қызығын ерте көреді) [3-т., 124-б.].

Яғни, осыдан 10 ғасыр бұрын жазылған еңбегінде ғұлама ғалым қазіргі әлемдік тіл білімінде өзекті бағыт деп саналған коммуникативтік жағдаяттарды ескеріп, бүкіл сөздікті тілдік қолданысқа бейімдеп бергенін көріп отырмыз.

## ӘДЕБИЕТ

1. *Мусатаева М.Ш.* Макро- и микроструктуры двуязычного (русско-казахского) словаря: Автореферат дис... докт. филол. наук. Алматы, 2000. 5 с.
2. *Егебай А.* Махмұт Қашқари «Диуани лұғат-ит-турк» (XI ғ.) // Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Алматы: Хант, 1997. 1-т. 9-б.
3. *Махмұт Қашқари.* Түрік сөздігі. 1-т. Алматы: Хант, 1997. 1-т. 31-б.
4. *Махмұт Қашқари.* Түрік сөздігі. Алматы: Хант, 1997. 3-т. 39-б